

DOI:10.26104/NNTIK.2022.1.6.018

Токторалиев Б.А., Чыныбекова Т.Б.

**БЕШ-ТАШ УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДА ЖОК БОЛУП БАРА
ЖАТКАН ЖАНА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЗЫЛ КИТЕБИНЕ КИРГЕН
ӨСҮМДҮКТӨРДҮН БОТАНИКАЛЫК ФЛОРИСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

Токторалиев Б.А., Чыныбекова Т.Б.

**БОТАНИКО-ФЛОРИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСЧЕЗАЮЩИХ
И ЗАНЕСЕННЫХ В КРАСНУЮ КНИГУ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
РАСТЕНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ ПРИРОДНОМ ПАРКЕ БЕШ-ТАШ**

B. Toktoraliyev, T. Chynubekova

**BOTANICAL AND FLORISTIC CHARACTERISTICS OF RARE
PLANT SPECIES LISTED IN THE RED BOOK OF THE KYRGYZ REPUBLIC
OF THE NATIONAL NATURAL PARK BESH-TASH**

УДК: 536.7:628(575.2)(043)

Бул макала Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын ар кандай алкактуулук боюнча өскөн, бүгүнкү күндө жоголуу коркунучу алдында турган жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Кызыл Китебине кирип коргоого алынган өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн ботаникалык-флористикалык өзгөчөлүктөрү жазылды. Өсүмдүктүүлүгүн изилдеген учурда атайын алкак боюнча ажыратып алып, аныктоо жүргүзгөндө жок болуп бара жаткан коргоого алынган өсүмдүктөрдүн 7 түрү аныкталган. Алардын ичинен Семенов көк карагайынын зыянкеч курт-кумурскалары жана илдеттери салыштырмалуу жогору экендиги маалым болду. Алардын ичинен негизгилери болуп: *Dioryctria abietella* Schiff., *Turanium juglandis* Jank., *Urocera gigas* L., *Inonotus hispidus* (Bull.) Karst., *Fomitopsis annosa* (Fr.) саналат. Калган түрлөр декоративдик өсүмдүктөр болгондуктан, вегетациялык периоду кыска болуп саналат. Ушуга байланыштуу бул өсүмдүктөрдүн зыянкеч курт-кумурскалары жокко эсе. Бирок, парктын аймагында дарт илдеттери кездешет.

Негизги сөздөр: алкактуулук, флора, өсүмдүктүүлүк, ботаника-флористикалык мүнөздөмө, фитоценология, ассоциация, индикатор.

В данной статье приведены материалы по ботанико-флористической характеристике исчезающих и занесенных в Красную Книгу Кыргызской Республики видов растений по географическим поясам национального природного парка Беш-Таш. Для исследования растительности специально выделили зоны, по этим зонам определили 7 видов исчезающих видов растений. Из них *Abies sibirica* наиболее повреждены разными видами насекомыми-вредителями. Кроме того, в этих деревьях чаще всего встречаются болезни. Основными из них являются: *Dioryctria abietella* Schiff., *Turanium juglandis* Jank., *Urocera gigas* L., *Inonotus hispidus* (Bull.) Karst., *Fomitopsis annosa* (Fr.). остальные виды исчезающих видов растений являются декоративными видами и вегетационный период очень короткий. Поэтому, в условиях парка у них не выявлены насекомые-вредители, только отмечается ржавчина растений.

Ключевые слова: географический пояс, флора, растительность, ботанико-флористическая характеристика, фитоценология, ассоциация, индикатор.

This article considered materials on the botanical and floristic characteristics of rarely disappearing and listed in the Red Book of the Kyrgyz Republic plant species in the geographical zones of the Besh-Tash National Natural Park. This article provides mate-

rials on the botanical and floristic characteristics of rare, endangered and listed in the Red Book of the Kyrgyz Republic plant species in the geographical zones of the Besh-Tash National Natural Park. For the study of vegetation, zones were specially identified 7 species of rarely disappearing plant species were identified for these zones. Of these, *Abies sibirica* is the most damaged by various insect pests. In addition, diseases are most often found in these trees. The main ones are: *Dioryctria abietella* Schiff., *Turanium juglandis* Jank., *Urocera gigas* L., *Inonotus hispidus* (Bull.) Karst., *Fomitopsis annosa* (Fr.) other endangered plant species is an ornamental species and the growing season is very short. Therefore, in the conditions of the park, no insect pests were detected in them, only plant rust was noted.

Key words: geographical zone, flora, vegetation, botanical and floristic characteristics, phytocenology, association, indicator.

Киришүү. Беш-Таш улуттук жаратылыш паркы Талас өрөөнүндө, Талас Ала-Тоосунун түндүк капталынын борбордук бөлүгүндө жайланышкан, кооз жаратылыш комплексине ээ болгон, туристтер үчүн эс алуучу аймак [3]. Анын флорасын, алардын ичинен саны азайып жок болуп бара жаткан түрлөрдү изилдөө мамлекеттик денгээлдеги иш чаралардын жана маселердин бири болуп саналат. Бул жерде өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын аны менен бирге уникалдуу жаратылыш комплекси коргоого алынып, учурда бул парктын экологиялык абалы, өсүмдүктүүлүктүн түрдүк курамы, жыштыгы, жалпы абалы атайын толук, илимий изилдөөлөр жеткиликтүү жүргүзүлгөн эмес. Мындай ботаникалык-флористикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү менен, парктын ар кайсы экосистемасына чөйрөнүн жана антропогендик факторлордун таасирлерин баалай алабыз. Анткени, өсүмдүктөр чөйрөнүн негизги индикатору болуп саналат. Ушуга байланыштуу, азыркы учурда Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын флорасын изилдөө актуалдуу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары. Флорасына изилдөө жүргүзүү маршруттук-үстүртөн байкоо жүргүзүү ыкмасы менен жасалды. Гербарийлерди чогултуу парктын мүмкүн болгон аймактарынан алынды. Гербарийге

чогултулган материалдарды анализдөөдө: «Флора СССР» (1934-1964), «Флора Киргизской ССР» (1950-1965) и «Дополнения к Флоре Киргизской ССР» (1967, 1970), «Определитель растений Средней Азии» (1968-1987), «Флора Казахстана» (1956-1966), 6 «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» (1969-1972), «Ключ для определения семейств флоры Средней Азии» (К.З. Закиров, 1978) колдонулду.

Жеке изилдөөлөрдүн жыйынтыгы жана анын талдануусу. Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын өсүмдүктүүлүгү топурак кыртышынын өзгөчөлүгүнө жараша төмөндөн жогору карай геоботаникалык алкактарга ажыратылып, ар кандай ассоциацияда өсүшөт. Мында ар бир алкакка мүнөздүү болгон өсүмдүктөрдүн түрлөрү жана ошол аянтта басымдуулук кылган өсүмдүк уюмдашуулары менен калыптанат. Кадимки зооналдуулук алкактарда бир эле өсүмдүк уюмдашууларынын тиби басымдуулук кылса, ал эми бизде, Борбордук-Азия тоолорунда экологиялык шарттардын туруксуз өзгөрмөлүү болуусуна жана температуралык градиентке байланыштуу бир канча өсүмдүктүүлүктүн типтери уюмдашып бир алкакты түзүшөт [1, 4].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын уникалдуу табиятында Кыргыз Республикасынын Кызыл Китебине кирген өсүмдүктөрдүн 7 түрү жана аз санда кездешкен өсүмдүктөрдүн 4 түрү кездешет. Алар жалпысынан 3 класска, 8 тукумга жана 10 уруга бириккен [2].

Бул түрлөрдөн сырткары Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында “ССРнин Кызыл Китебине” кирген башка түрлөр да кездешет. Бирок, алардын саны паркта көп санда кездешкендиктен жоголуп бара жаткан түрлөргө кирбейт. Аларга, *Picea schrenkiana*, *Colchicum luteum*, *Gagea neo-popovii*, *Betula tianschanica*, *Rheum wittrockii*, *Armeniacas vulgaris*, *Oxytropis talassica*, *Schmalhausenia nidulans*, *Plagiobasis centauroides*, *Serratula dshungarica* кирет [5].

Жалпы изилдөөлөрдүн натыйжасында Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында Кыргызстандын Кызыл Китебине киргизилген жана аз санда кездешкен түрлөргө ботаникалык мүнөздөмө берилип, учурдагы абалы бааланды.

Карагайлар тукумунан – Pinaceae Lindl.

Уруктуу өсүмдүктөр – EMBRYOPHYTA

Жыланач уруктуулар – GYMNOSPERMAE

Ийне жалбырактуулар классы – CONIFERALES

Карагайлар тукуму – PINACEAE

Көк карагайлар уруусу – ABIES

Семенов көк карагайы – ABIES SEMENOVII FEDTSCH.

Семенов көк карагайы Батыш Тянь-Шандын реликти жана Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын эндемик түрү болуп саналат. Декоративдүү бадал-дарак өсүмдүгү болуп, жылдын төрт мезгили жашыл бо-

луп турат. Дарак багынын формасы ичке пирамидадай, колонна сыяктуу, жаа бутасындай же чатырча сымал болот. Ийне жалбырагынын узундугу 4 см ге чейин жетип, жалпак, сызгычтай, билинер-билинбес кош учтуу, негизинен бир аз буралган болот [8].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында 2000-2500 м бийиктикте Тяньшань карагайы менен чогу, дарыя жээктеринде жазы жалбырактуу бадал-дарактар менен аралашып өсөт. Акыркы мезгилдерде ченемсиз кыйуулардын, токойлордун өрттөнүүсүнөн, мал жайуудан, козукарын дарттарынан – ценангиялык рак оорусунан саны кескин азайып кеткен.

Учурда жоголуу коркунучу алдында турган бул эндемик түрдү кайрадан калыбына келтирүү үчүн, анын уруктарынан өстүрүү иштерин жүргүзүү керек. Бирок, өсүп чыккан көчөттөр атмосфералык жана топурактын кургактыгынан, антропогендик факторлордун таасиринен жакшы жыйынтык алып келбөөдө [2].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында өскөн көк карагайлар ар бир алкактуулукта бири-биринен экологиялык, физиологиялык, фенологиялык, морфологиялык белгилери менен айырмаланат.

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында Семенов көк карагайынын тобурчактарын жабыркатуучу: *Dioycotria abietella* Schiff. көпөлөктөрү; сөңгөгүн жабыркатуучу: *Turanium juglandis* Jank. жана *Urocercus gigas* L. зыянкеч курт-кумурскалар кездешет. Андан сырткары сөңгөгүн чиритүүчү кычыткы козу карындардан *Inonotus hispidus* (Bull.) Karst., *Fomitopsis annosa* (Fr.) кездешет. Бул илдеттер негизинен 1-3 класстагы курактарын күчтүү жабыркатып, натыйжасында экинчилик зыянкеч курт-кумурскалардын түшүүсүнө себеп болот.

Лилиялар тукумунан - Liliaceae – Лилейные

Жабык уруктуулар бөлүмү – MAGNOLIOPHYTA

Лилия гүлдүүлөр классы – LILIOPSIDA

Лилиялар катары – LILIALES

Лилиялар тукуму – LILIACEAE

Мандалактар уруусу - TULIPA

Островский мандалагы – TULIPA OSTROWSKIANA REGEL.

Островский мандалагы көп жылдык пияз түптүү чөп өсүмдүгү. 1897-жылы Э.Л. Регель алгачкылардан болуп бул түрдү ачып мандалактар деп атаган.

Пияз түбү жумуртка сымал формага ээ жана диаметри 1,5- 3 см ге жетип. Сыртынан калың, жогору жагы ич жагынан жабышып жыш түктүү, каралжын күңүрт түстөгү кабык менен капталган. Өсүмдүктүн сабагы ичке, жылмакай келип, бийиктиги 20-30 см ге жетет. Жалбырактары 2-3төн, жерде төшөлгөн, көгүлтүр, жылмакай, чет жактары бир аз тармал, учу ичке, сызгыч-ланцеттей формада. Гүлү бирден болот, сар-

гыч-кызыл, сары түскө ээ болуп, түбүнүн орто чени кара, бирок, сары түс менен өзүнчө бөлүнүп курчалган. Уругунун кутучасы 3 см узундукта, туурасы 1,1 см, ичке, узунунан созулган формада жана жээктери параллель сымал, тегерек же төрт бурч формада [4].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында бөксө жана шагылдуу тоолордун ортоңку алкактарында кездешет. Негизинен күндүү беттерде, кургак, таштуу жерлерде жакшы өсөт. Улам барган сайын алардын саны жана кездешүү ареалы азаюуда. Чектөөчү факторлор болуп түр өскөн аймактарда адамдын чарбачылык аракеттери: жерлерди өздөштүрүп айдоо, гүлдөгөн маалында мал жаюу ж.б.

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында 1100-2000 м бийиктиктеги таштуу, күн тийген беттерде башка чөп өсүмдүктөрү жана жарым бадалдар менен уюмдашып өсөт. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жалпы паркта алардын кездешүү саны төмөн экендиги аныкталды. Мындан сырткары суу жээктериндеги таштуу аймактарда, тоо этектеринде, жапыз жана орто тоолордо формологиялык белгилери кескин айырмаланат.

Чекилдектер тукумунан – Iridaceae – Ирисовые

Жабык уруктуулар бөлүмү- MAGNOLIOPHYTA
Бир үлүштүүлөр классы – LILIOPSIDA
Чекилдектер тукуму – IRIDACEAE Juss.
Чекилдектер уруусу - IRIS
Колпаковский чекилдеги – IRIDODICTYUM
KOLPAKOWSKIANUM R.

Колпаковский чекилдеги Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында, тоо этектеринде, жапыз тоолордо башка чөп өсүмдүктөрү менен уюмдашып өсөт. Негизинен эрте гүлдөөчү өсүмдүктөргө кирип, сугатты талап кылбагандыктан көңүл бурууга татыктуу түр. Эрте жаздагы көп жылдык өсүмдүк. Пияз түбү жумуртка сымал болуп, калыңдыгы 1-1,5 см ге жетет. Анын сыртынан торчодой-булаланган ачык-күрөң кабыкча менен капталган. Сабагынын бийиктиги 8-20 см, бир гүлдүү, жалбыраксыз. Сабак түбүндөгү жалбырактары үчтөн биригип, жалпы чел кабыктай болгон жалбырак кучагы менен курчалган [6].

Кыргызстанда – Талас жана Кыргыз тоо кыркаларынын тоо этектеринде таралган. Ал эми Фергана тоо кыркасында кездешери тактоону талап кылат. Өсүү шарттары болуп тоо этектеринин жана төмөнкү алкактардын лесс шагыл-таштуу беттериндеги майда топурактуу жерлер. Өтө нымдуу эмес кургак топуракты сүйүүчү эфемероид болуп саналат. Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында саны чектелген. 1985-жылы бул түр коргоого алынып, Кыргыз ССРинин Кызыл китебине киргизилген [5].

Парктын аймагында зыянкеч курт-кумурскалар менен массалык жабыркаган учурлар катталбайт. Көпчүлүк учурда илдеттерге туруктуу келет. Бирок,

ошол эле учурда ар кандай жагымсыз чөйрөнүн шарттарында жана тамыр системасынын жабырлануусунан бир канча илдеттери менен орууйт: гетероспориоз, бактериоз (мокрая гниль), фузариоз, жалбырактын темгилденүүсү.

Чекилдектер тукумунан – Iridaceae – Ирисовые

Жабык уруктуулар бөлүмү- MAGNOLIOPHYTA
Бир үлүштүүлөр классы – LILIOPSIDA
Чекилдектер тукуму – IRIDACEAE Juss.
Юнона уруусу – JUNO Tratt.
Аралатай юнона – JUNO ORCHIOIDES (Carr.)
Vved.

Батыш жана Түндүк Тянь-Шандын эндемиги. Көп жылдык жазгы чөп өсүмдүк болуп саналат. Пияз түбү эттүү, жоондугу 2 см, тыкыс, бозомук кабыкчалар менен капталган. Тамыры ичке жиптей, өсүмдүктүн үстүңкү бөлүгү куурагандан кийин дагы сакталат. Сабагынын бийиктиги 10-30 см ге жетип, түз өсөт. Гүлдөө мезгилинде муун аралыктары жакшы билинет, (1) 3-5-гүлдүү [7].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында өсүү шарттары болуп, майда топурактуу, чополуу-таштуу, шагылдуу тоо этектеринде жана ортоңку тоо алкактарынын беттери эсептелет. Малдын ченемсиз тепсөөсүнөн, элдер гүлүн үзүп, пияз түптөрүн казып алуусунан учурда жабыркап келет. Алардын санын өстүрүү максатында КР УИАнын Ботаника багында 40 жылдан ашык натыйжалуу өстүрүлүп келет [4].

1975-жылдан баштап Кыргыз ССРинин Министрлер Кенешинин Токтомуна ылайык атайын коргоого алынган. Мында, парктын аймагында санын калыбына келтирүү үчүн жайыттарды рационалдуу пайдалануу, түр өскөн аймакка ботаникалык корук уюштуруу жана адамдардын гүлүн үзүп тамырын казып алуусуна тыюу салуу сунушталат.

Көпчүлүк учурда, юнонага зыян келтирүүчү болуп майда кемирүүчүлөр (чычкандар, талаа чычкандары, сокур чычкан) жана тамыр зыянкечтери саналат. Мындан сырткары: боз чирик, дат илдети жана фузариоз кездешет [7].

Кой тикендер уруусу – Acanthophyllum
Жабык уруктуулар бөлүмү- MAGNOLIOPHYTA
Бир үлүштүүлөр классы – LILIOPSIDA
Гвоздика гүлдүүлөр катары-ARYOPHYLLALES
Гвоздикалар тукуму – CARYOPHYLLACEAE
Кой тикендер уруусу – ACANTHOPHYLLUM
Камчыдай кой тикен - Acanthophyllum gypsophiloides Regel .

Беш-таш улуттук жаратылыш паркында ксерофиттик тоо этектерде, кургак жээктеринде, жарым чөл талааларда, тоо этектериндеги жайыттарда таралган. Камчыдай кой тикен көп жылдык чөп өсүмдүк, сабагы аябай бутактанган, кыска жана жыланач болот. Бир канча бутактануунун натыйжасында өсүм-

дүктүн сабагы шар сымал формага ээ болот. Жалпысынан бийиктиги 70-80 см ге жетет. Тамыр системасы өзөк түрүндө, кээ бир учурда чачы формада кездешет да, узундугу 2 м ге чейин жетет [6].

Конгуроо сымалдар тукуму – Campanulaceae

Гүлдүү өсүмдүктөр бөлүмү-MAGNOLIOPHYTA
Эки үлүштүүлөр классы - MAGNOLIOPSIDA
Астра гүлдүүлөр катары - CAMPANULALES
Конгуроо сымалдар тукуму -CAMPANULACEAE
Конгуроо гүлдөр уруусу - CAMPANULA
Евгения конгуроо гүлү - *Campanula eugeniae* Fed.

Батыш Тянь-Шандын эндемиги болуп саналган, кооз гүлдөөчү декоративдик, көп жылдык чөп өсүмдүгү. Көп негиздүү, бутактанган тамырчасында кыска боз бутактары менен жабылган, кыска кабырчык сымал болуп капталган бөлүгү жалбырактардын борпоң розеткаларын жана гүлдөөчү бутактарды пайда кылат [4].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында мрамор аскаларынын кычыктарында, субальпы жана орто тоо алкактарынын аскалуу беттеринде өсөт. Саны өтө аз. Парктын аймагында жалпысынан коргоо иштери канаттандырарлык жургузулгон эмес.

Чатырлуулар тукуму – APIACEAE

Гүлдүү өсүмдүктөр бөлүмү-MAGNOLIOPHYTA
Эки үлүштүүлөр классы - MAGNOLIOPSIDA
Аралия гүлдүүлөр катары - ARALIALES
Чатырлуулар тукуму - APIACEAE
Шренкия уруусу - SCRENKIA

Туркстан козопольнаясы - *Kosopoljanskia turkestanica* Korovin

Көп жылдык чөп өсүмдүк. Тамыры цилиндр өзөгү сымал, тамыр моюнчасы дайыма өткөн жылкы өлгөн жалбырактардын калдыктары менен жабылып турат. Каптал чатырчаларынын гүлдөрү мөмө байлабайт. Мөмөсү 8 кырдуу болуп, жумуртка сымал формага ээ. Бышканда мөмөсү эки жарым урукка ажырайт [3].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын аймагында сланецтердин кургак калдыктарында, таштуу, майда топурактуу жана конгломераттуу беттерде, туздуу, чополуу жерлерде өсүп, июнь айларында гүлдөп, июль айларында мөмө байлайт.

Пион гүлдүүлөр тукуму – PAEONIACEAE

Гүлдүү өсүмдүктөр бөлүмү - MAGNOLIOPHYTA
Эки үлүштүүлөр классы – MAGNOLIOPSIDA
Пион сымалдар катары – PAEONIALES
Пион гүлдүүлөр тукуму – PAEONIACEAE
Пиондор уруусу - PAEONIA
Аргын чымылдыгы (*Paeonia hybrida* Pall.)

Көп жылдык, жарым бадал же бадал өсүмдүктөрүнө кирет. Бийиктиги 1 м ге жетип, негизги сабактан жана бутактардан турат. Тамыры чоң, күчтүү өрчүгөн, жоон, учтуу болот. Жалбырактары кезектешип жайланышат. Жалбырактары жупсуз канат сымал ай-

чыктуу болуп бөлүктөргө ажыратылган. Гүлдөрү күлгүн кызыл болуп, диаметри 15-25 см ге жетет. Мөмөсү татаал жалбырактуу жылдыз сымал формада, ар бир ачылган жалбырактын алдында уруктары болот. Уругу ири, овал формада, кара түскө ээ [3-5].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында тоо этектеринде, талааларда өсөт. Саны азыркы учурда аябай кыскарып кеткен.

Ирис сымалдар тукуму – IRIDACEAE

Жабык уруктуулар бөлүмү- MAGNOLIOPHYTA
Лилия гүлдүүлөр классы – LILIOPSIDA
Рис гүлдүүлөр катары – IRIDALES
Ирис сымалдар тукуму – IRIDACEAE
Байчечекейлер уруусу - CROCUS

Ала-Тоо байчечекейи (*Crocus alatavicus* Regel et Semen.)

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында тоо этектериндеги шалбааларда өсөт. Бийиктиги 10-30 см ге жетип, пияз түбү тегерек шар формасында болот. Жалбырактарынын саны бир өсүмдүктө 6-9 га чейин болуп, узундугу 1,5 ге жетет. Гүл желекчелеринин чан алгычтын түбү тарабы саргыч болуп, негизи ак жана ичин көздөй кабырылган. Желекчелеринин сырты тарабынан киргилт кызыл, билинер билинбес сыя темгилдери бар. Чанчалары жана чан алгычтары ток сары түстө [4].

Парктын аймагында декоративдик өсүмдүктөргө киргедиктен туристтер жана жергиликтүү калк тамыры менен жулуп жатып, саны кескин азайып кеткен.

Чекилдектер тукумунан – Iridaceae-Ирисовые

Жабык уруктуулар бөлүмү- MAGNOLIOPHYTA
Бир үлүштүүлөр классы – LILIOPSIDA
Чекилдектер тукуму – IRIDACEAE Juss.
Чекилдектер уруусу - IRIS

Альберт чекилдеги (*Iris alberti* Regel)

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында 2000 м бийиктикте кездешет. Негизинен көп жылдык чөп өсүмдүктөргө кирип, 30-70 см бийиктикте өсөт. Гүл сабактарынын жогорку жагында 2-3 кыска бутактары болуп, ар биринде 1-3 санда болгон гүлдөрү жайланышат. Май июнь айларында гүлдөп, августта мөмө байлайт. Тамырынын диаметри 1-3 см болуп, суукка чыдамдуу келет [4].

Астралар тукуму – ASTERACEAE

Гүлдүү өсүмдүктөр бөлүмү-MAGNOLIOPHYTA
Эки үлүштүүлөр классы – MAGNOLIOPSIDA
Астра гүлдүүлөр катары – ASTERALES
Астралар тукуму – ASTERACEAE
Кокуй тикендер уруусу – COUSINIA
Катуу кокуй тикен - *Cousinia rigida* Kult

Эки жылдык же көп жылдык полукарпик чөп өсүмдүгү. Тамыр жалбырактары күчтүү өрчүгөн. Сабактары жөнөкөй, кээ бир учурларда бутактанган болот. Бийиктиги 10-30 см келип, ксерофиттик аймактарда өсөт. Гүлдөрү тикенектүү болуп, гүл желекче-

лери майда болот. Июнь айынды гүлдөп, август айында урук байлайт. Уругу аркылуу көбөйүшөт [2].

Беш-Таш улуттук жаратылыш паркында туристтердин эс алуусуна, мал-чарбасына ж.б. уруксат берилгендиктен жоголуу коркунучу алдында турган түрлөргө жакшы кам көрүлбөй келет. Туристтер жана ошол аймактын жергиликтүү тургундары бул өсүмдүктөрдүн гүлдөрүн жулуп, тамырларын казып алуу менен да санын азайтышууда. Беш-Таш улуттук жаратылыш парк болгонуна карабай бул аймакта Кыргызстандын Кызыл Китебине кирген түрлөр, эндемик түрлөр көп санда кездешкенин эске алып, флористикасын коргоого мамлекет тарабынан же парктын жеткчилери тарабынан коргоо үчүн иш чаралар жүргүзүлсө жакшы болмок, жана жоголуп бара жаткан түрлөрдү атайын пиоомниктерде өстүрүп табигый чөйрөгө которуп отургузуу керек.

Корутунду. Беш-Таш улуттук жаратылыш паркына флористикалык жана биоэкологиялык жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында: Беш-Таш улуттук жаратылыш паркынын флористикасы топурак кыртышынын өзгөчөлүгүнө жараша жана алкактуулук боюнча ажыратылат: орточо бийиктиктеги шалбаа өсүмдүктөрү, шалбаа талаа өсүмдүктөрү, субальпы жана альпы шалбаасы, жогорку аска-зоолордун өсүмдүктөрү. Флорасы 56 өсүмдүктүүлүктүн тукумунан жана ага кирүүчү 416 өсүмдүк түрү кездешет,

Кыргыз Республикасынын Кызыл Китебине кирген өсүмдүктөрдүн 7 түрү жана аз санда кездешкен өсүмдүктөрдүн 4 түрү кездешет. Алар жалпысынан 3 класска, 8 тукумга жана 10 уругуа бириккен.

Адабияттар:

1. Аболин Р.И. Горные пастбища Талас-Сусамырского района Киргизской АССР [Текст] / Р.И. Аболин, М.М. Советкина. - Л.: Изд-во АН СССР, 1930. - 286 с.
2. Красная книга Киргизской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. - Фрунзе, 1985. - 136 с.
3. Кулданбаев Н.К., Р.Д. Фогт, А. Арнолдуссен, Т.Н. Экологическая оценка территории национального парка «Беш-Таш». Ежемесячный научно-практический Медицинский журнал. - №2. - Б., 2013. - С. 83-87.
4. Лазьков Г.А., Кенжебаева Н.В. О новых и редких видах для флоры Киргизии // Новости сист. высших растений. - Санкт-Петербург, 2002. - Т. 34. 252-254.
5. Лазьков Г.А., Султанова Б.А., Кенжебаева Н.В. Степень изученности флоры Западного Тянь-Шаня и центры ее локального эндемизма. // Биологическое разнообразие Западного Тянь-Шаня. Состояние и перспективы. - Б., 2002. - С. 172-175.
6. Лазьков Г.А., Умралина А.Р. Эндемики и редкие виды растений Кыргызстана (Атлас). - Анкара, 2015. - С. 238.
7. Ткаченко В. И., Ассорина И. А. Редкие и исчезающие растения природной флоры Киргизии. - Фрунзе, 1978. - 128 с.
8. Умралина А.Р., Лазьков Г.А. Эндемики и редкие виды растений Кыргызстана (Атлас). - Бишкек, 2008. - 164 с.